

תוכן העניינים

שלמי תודה

ט

פתח דבר

יא

פרק ראשון

מבוא: הפירושים למידות שהתורה נדרשת בהן,

ייחודם, אופיים ומשמעותם

1

1

א. הפירושים למידות שהתורה נדרשת בהן

3

ב. הפירושים המטריאליים והפירושים הפורמליים

7

ג. אופני השפעה נוספים של הלוגיקה על פרשנות המידות

11

ד. התנגדויות לשילוב הלוגיקה בפרשנות המידות

ה. יישום הלוגיקה בהבנת עקרונות דרשת ההלכה בספרות

14

המודרנית

20

ו. הזיקות של השיטות הימי ביניימיות למחקר המודרני

פרק שני

ההיקשים ההלכתיים והמידות שהתורה נדרשת בהן

בהגותו של רב סעדיה גאון

26

א. רב סעדיה גאון והרמב"ם כתאורטיקנים של הפרדת

26

המידות מן הלוגיקה

27

ב. המידות שהתורה נדרשת בהן במשנת רב סעדיה גאון

32

ג. שלילת ההיקש במשנת רב סעדיה גאון

39

ד. ביאור עמדתו התאורטית של רב סעדיה גאון והדגמתה

44

ה. בין עילות לתועליות במצוות השמעיות

48

ו. עמדות דומות לזו של רב סעדיה גאון

פרק שלישי

ההיקשים ההלכתיים והמידות שהתורה נדרשת בהן

בהגותו של הרמב"ם

50

- 50 א. ההיקשים ההלכתיים כהיקשים ניצוחיים
 56 ב. ייחודן של המפורסמות
 58 ג. מחלוקת, מסורת והיקשים ניצוחיים
 62 ד. המפורסמות והתאוריה הפוליטית של ההלכה
 67 ה. ההיקשים ההלכתיים: חומר וצורה
 70 ו. המידות שהתורה נדרשת בהן כ־τὸσοῦτος אריסטוטליים
 74 ז. עמדת הרמב"ם בספרות המאות השלוש עשרה והארבע עשרה

פרק רביעי

פירושו של ר' דוד אבן ביליה למידות שהתורה נדרשת בהן

- 80 א. ר' דוד אבן ביליה ופירושו למידות
 80 ב. פירוש לוגי למידות: הגנה על סמכות התלמוד ועל מעמדה
 81 של הפילוסופיה
 ג. פירושו של אבן ביליה והפולמוס נגד מכחישי תורה שבעל
 84 פה במאה השבע עשרה
 90 ד. ביאור פירושו של ר' דוד אבן ביליה למידות
 ה. שיטתו ההרמנויטית של אבן ביליה: רבדים, אנטינומיזם
 והוצאה מן ההקשר
 142 ו. פירוש המידות ב'ספר הפליאה' ופירושו של אבן ביליה
 145

פרק חמישי

לוגיקה אריסטוטלית ומתודולוגיה תלמודית בכתביהם

של ר' שמשון מקינון, ר' יוסף אבן כספי ור' משה נרבוני

- 151 א. 'ספר כריתות' לר' שמשון מקינון: לוגיקה אריסטוטלית
 151 וכללי התלמוד
 153 ב. שימוש בקטגוריות לוגיות ב'ספר כריתות'
 161 ג. על מקום חיבורו של 'ספר כריתות' וקהל היעד שלו
 ד. שימוש של ר' יוסף אבן כספי בלוגיקה בהסבר עקרונית
 163 הדרשה ההלכתית
 ה. השימוש בלוגיקה לצורך הבנה נכונה של התורה במשנתו
 166 של אבן כספי
 ו. שימוש במתודולוגיה תלמודית על ידי ר' משה נרבוני
 166 בפירושו ל'כוונות הפילוסופים'
 172 ז. השפעתם של דברי ר' משה נרבוני במאה השש עשרה

פרק שישי

ספר 'שערי צדק' המיוחס לרלב"ג

- 174 א. כתבי היד ומהדורות הדפוס
- 174 ב. הספרות הביבליוגרפית וספרות המחקר
- 179 ג. זיקתו של ספר 'שערי צדק' ל'ספר כריתות'
- 183 ד. הפולמוס נגד הפלפול בספר 'שערי צדק'
- 184 ה. יישום הלוגיקה בפרשנות המידות
- 188 ו. ספר 'שערי צדק' והתאוריה הלשונית-פרשנית של ר' יצחק קנפנטון
- 197 ז. יחסים פנימיים בין עמדות בעל 'שערי צדק' ובין עמדות הרלב"ג
- 199

פרק שביעי

פירושו של ר' אברהם אליהו כהן למידות שהתורה

נדרשת בהן

- 205 א. כתב היד, זהותו של המחבר ומקורותיו
- 205 ב. תורת ההטעאות, פורמליות ופורמליזם
- 208 ג. השפעות הלוגיקה הסכולסטית: טרמינולוגיה, דקדקנות בלשון ותורת ההטעאות
- 214 ד. הפולמוס נגד הפלפול, זמנו ומקומו של ר' אברהם אליהו כהן והערה על מקורותיו של הפלפול הספרדי
- 224 ה. ניתוח מידת קל וחומר
- 232 ו. ניתוח מידת גזרה שווה
- 236 ז. ניתוח מידת בניין אב
- 239

פרק שמיני

פירושי המידות שהתורה נדרשת בהן מחוגו של ר'

יצחק קנפנטון

- 244 א. פירושי המידות שהתורה נדרשת בהן ותפוצת לימודי הלוגיקה בספרד במאה החמש עשרה
- 244 ב. פירושי קל וחומר לר' יצחק אבוהב: כתב יד ששון וכתב יד אוקספורד
- 247 ג. פירושי קל וחומר לר' שמואל אלוולנסי
- 260 ד. פירוש המידות שהתורה נדרשת בהן לר' שמואל אבן סיד
- 269 ה. פירושו של ר' משה בן יוסף דאנון למידות שהתורה

277

נדרשת בהן

280

ו. החיבור 'כללי הקל וחומר' ושייכותו לחוג הקנפנטוני

283

ז. פירושי המידות הקנפנטוניים : מבט כולל

פרק תשיעי

השפעת הלוגיקה על פירושי המידות במאות השש

עשרה, השבע עשרה והשמונה עשרה

285

א. השימוש בלוגיקה ב'מידות אהרון' לר' אהרון אבן חיים

285

ב. השימוש בלוגיקה ב'דרך תבונות' לר' משה חיים לוצטו

294

296

ג. השימוש בלוגיקה ב'פירוש קל וחומר' לר' אליהו גאליפאפה

פרק עשירי

הלכה ופילוסופיה בימי הביניים : מבט כולל ותבונות

עקרוניות

302

א. יחסה הניטרלי של הלוגיקה אל עולם המסורת הדתית

302

ב. הפילוסופיה היהודית והפירושים הלוגיים לעקרונות

311

הדרשה ההלכתית

313

ג. לוגיקה והלכה : משמעויות שונות לשילובן

ד. יישום הלוגיקה בפרשנות עקרונות הדרשה ההלכתית :

314

ההשתלשלות ההיסטורית

ה. מקומם ההיסטורי של הפירושים הלוגיים לעקרונות

315

הדרשה ההלכתית

ו. אליטות המשנה והפירושים הלוגיים לעקרונות הדרשה

316

ההלכתית

ז. המחשבה ההלכתית ועקרונות הלוגיקה : יצירתיות,

317

מלאכותיות ותכליות חינוכיות

319

קיצורים ביבליוגרפיים

354

מפתח נושאים

פתח דבר

ספר זה עוסק בבירור השפעתה של הלוגיקה האריסטוטלית על הבנתו של אחד התחומים המרכזיים של המתודולוגיה התלמודית והחזו"לית בכלל – תחום עקרונות דרשת ההלכה. דרשת ההלכה היא מתודה נפוצה בספרות חז"ל. באמצעותה נקשרים ההלכות והמקראות, תורה שבעל פה עם תורה שבכתב. כבר בתקופות מוקדמות נוסחו עקרונות תאורטיים – מידות – שלפיהן נדרשות דרשות ההלכה. בכמה מקורות נמסר שהלל הזקן¹ 'דרש שבע מידות לפני זקני בתירה'. שבע המידות של הלל הן: 'קל וחומר וגזירה שוה וביניין (!) אב ושני כתובין ופרט וכלל וכשוצא בו ממקום אחר ודבר למד מעינינו'.² רשימה נוספת ומפותחת יותר של מידות מופיעה בפתחה ל'ספרא', פתיחה הידועה בשם ברייתא דר' ישמעאל:³

רבי ישמעאל אומר משלוש עשרה מדות התורה נדרשת: מקול (!) וחומר, מגזירה שוה, מיבניין (!) אב מכתב אחד, מיבניין אב משני כתובין, מכלל ופרט, מפרט וכלל, מכלל ופרט וכלל ואין אתה דן אילא (!) כעין הפרט, מכלל שהוא צריך

*מפתח הסימנים לציטוטים שבספר, ובעיקר ציטוטים מכתבי יד, הוא כדלהלן, אלא אם יצוין אחרת: [] = קרחה בכתב היד, או אותיות חסרות בו או בלתי ניתנות לקריאה בצילום שבמכון לתצלומי כתבי יד עבריים

[...] = דילוג על קטע מן הטקסט

[א, ב, ג, ...] = הוספה לנוסח הטקסט

[א, ב, ג, ...] = הערת פירוש שלי

() = מילים או אותיות שנמתח עליהן קו כסימן למחיקה בכתב היד (מלבד סימוני מספרי עמודים או מראי מקומות)

(!) = הדגשה שאכן כך הקריאה במקור

(?) = קריאת המילה שלפני הסימן מסופקת

סרט = מספר כתב היד במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי סימני הפיסוק והניקוד שבציטוטים הם בדרך כלל שלי

1 פעל בסוף המאה הראשונה לפסה"ג ובתחילת המאה הראשונה לסה"ג.

2 ספרא, שושנה, עמ' 13, והשוו תוספתא, צוקרמאנדל, סנהדרין ז, יא; אבות דרבי נתן, שכטר,

נו"א, עמ' 110.

3 פעל במחצית הראשונה של המאה השנייה לסה"ג.

לפרט ומפרט שהוא צריך לכלל, כל דבר שהיה ביכלל (!) יצא מן הכלל ללמד לא ללמד על עצמו יצא אילא ללמד על הכלל כולו, כל דבר שהיה בכלל יצא ליטען טען אחר שהוא כעינינו יצא להקל ולא להחמיר, כל דבר שהיה בכלל יצא ליטען טען אחר שלא (!) כעינינו יצא להקל ולהחמיר, כל דבר שהיה בכלל יצא לידון בדבר חדש ואין אתה יכול להחזירו לכללו עד שיחזירנו הכתוב לכללו בפירוש, דבר למד מיעינינו (!), ודבר למד מיסופו (!), שני כתובין מכחישינן זה את זה עד שיבוא הכתוב השלישי ויכריע ביניהם.⁴

שלוש עשרה מידות אלו זכו במהלך הדורות לעשרות רבות של פירושים, שרובם מבארים את המידות באמצעות דוגמאות ממדרשי ההלכה התנאיים או מן הספרות התלמודית, אך בחלקם נעשה גם שימוש בלוגיקה האריסטוטלית.

בלוגיקה אריסטוטלית הכוונה למדע הלוגיקה של ימי הביניים, שאף שהיו מעורבים בו יסודות לא־אריסטוטליים הרי שבעיקרו הוא מבוסס על קובץ הכתבים בלוגיקה של אריסטו, קובץ שלימים נודע בשם אורגנון.⁵ במהדורה היוונית המקובלת של כתבי אריסטו, מהדורתו של עמנואל בקר, כולל האורגנון האריסטוטלי שישה חיבורים: *Κατηγορίαι, Περὶ ἑρμηνείας, Ἀναλυτικὰ πρότερα*, שישה חיבורים: *Ἀναλυτικὰ ὕστερα, Τοπικά, Περὶ σοφιστικῶν ἐλέγχων*, בעיקר אצל הפילוסופים הערבים אך גם אצל כמה סכולסטיקנים לטינים בולטים, נוספו על שישה חיבורים אלו שני חיבורים של אריסטו: *Τέχνη ῥητορική, Περὶ ποιητικῆς*,⁷ ועל קובץ זה נוסף בהרבה מקרים, כמבוא, חיבורו של פורפיריוס הצורי,⁸ תלמידו של פלוטינוס: *Ἐισαγωγή*.⁹ על יסודו של קורפוס ספרותי זה נוסדה הלוגיקה של ימי הביניים הן בתחומה של הפילוסופיה הערבית הן בתחומה של הפילוסופיה הסכולסטית.

4 ספרא, שושנה, עמ' 1-2, והשוו ספרא, פינקלשטיין, ב, עמ' 3-9.

5 *ὄργανον*, כלומר כלי.

6 ראו אריסטו, אופרה, בקר, א, עמ' 1-184. אני אשתמש בעיקר בשמות העבריים של חיבורים אלו, כפי שהיה מקובל בין הלוגיקנים היהודים בימי הביניים: ספר המאמרות, ספר המליצה, ספר ההיקש, ספר המופת, ספר הניצוח וספר ההטעאה.

7 שמותיהם העבריים המקובלים בימי הביניים: ספר ההלצה וספר השיר. במהדורת בקר של כתבי אריסטו נערכו שני חיבורים אלה שלא במסגרת הכתבים הלוגיים, ראו אריסטו, אופרה, בקר, ב, עמ' 1354-1420; 1462-1447.

8 234-305 (?) לספה"ג.

9 שמו העברי המקובל בימי הביניים: ספר המבוא.

הלוגיקה האריסטוטלית אינה יהודית, היא לא רבנית ולא תלמודית. היא מהווה דיסציפלינה פילוסופית ואוניברסלית שנוסדה מחוץ לגבולותיה של ההלכה וספרותה. היא נלמדה בימי הביניים בערבית ובלטינית כמו גם בעברית, והחכמים המוסלמים שבה היו יוונים ורומים, מוסלמים ונוצרים כמו גם יהודים.

בספר זה נידונה אפוא ספרות שבה נפגשו אחד ממוקדי המחשבה היהודית הפרטיקולרית – עקרונות הדרשה ההלכתית – עם אחד ממוקדי המחשבה הפילוסופית האוניברסלית – הלוגיקה האריסטוטלית. חשיבותו של הספר היא בראש ובראשונה בהצבעה על מרחב היסטורי וטקסטואלי שבו השפיעה הפילוסופיה האריסטוטלית על ספרות ההלכה.¹⁰ מרחב זה לא זכה לדיון הולם במחקר. הרבה מן הטקסטים הנידונים כאן גנוזים עדיין בכתבי יד ורבים מהם אף לא זכו לניתוח ראשוני, למעט תיאורים כאלה ואחרים בספרות הביבליוגרפית, לא כל שכן לבחינת ייחודם ואופיים במסגרת הסוגה הספרותית שאליה הם שייכים. מבחינה זו, בעצם הצבת הטקסטים הנידונים בהקשר של יישום הלוגיקה במסגרת המחשבה ההלכתית-תלמודית, יש תרומה להבנת יחסיהן של הפילוסופיה וההלכה בימי הביניים.

בשנים האחרונות התפרסמו כמה מחקרים המנסים לבחון היבטים שונים של עולם ההלכה באמצעות קטגוריות פילוסופיות, או באמצעות קטגוריות שיטתיות עקרוניות,¹¹ מתוך ניסיון לפתח פילוסופיה של ההלכה. עניינו הראשוני של ספר זה שונה. מטרתו של הספר היא להצביע על השפעתה של הפילוסופיה כדיסציפלינה ידועה בעלת חיבורים, אותוריטות ומינוחים ידועים על תחום מסוים בעולמה של הספרות ההלכתית. אך ביישומה של הלוגיקה בניתוח המתודולוגיה התלמודית אפשר לראות יצירה מיוחדת של פילוסופיה של ההלכה. יצירה זו מנסחת באמצעות קטגוריות לוגיות את דרכי המשא והמתן התלמודי ואת דרכי ההרמנויטיקה החז"לית. פילוסופיה זו של ההלכה היא תוצר של מפעל ימי ביניים שבו נפגשו שני עולמות נפרדים – פילוסופיה והלכה. בפגישה זו יתמקד הספר ואגב אורחא תלך ותלבן הפילוסופיה של ההלכה העולה מן הטקסטים הימיים ביניים.

יישום הלוגיקה בניתוח המתודולוגיה התלמודית בימי הביניים הביא בכמה מקרים לניסוח שאלות שנשאלו על ידי חוקרים מודרניים העוסקים בעקרונות דרשת ההלכה. פעמים אף התשובות שהושבו על ידי חכמי ימי הביניים דומות לתשובות שניתנו במחקר המודרני. הטרמות חכמי ימי הביניים את כיווני המחקר החדשים הן עניין בעל חשיבות בפני עצמו.

10 המדובר בהשפעת הפילוסופיה כדיסציפלינה מובחנת על עולם ההלכה, ולא בשאלת ההיגיון התלמודי עצמו, טיבו ומהותו. לדיון בהיגיון התלמודי ראו שטיינזלץ, לוגיקה תלמודית.

11 ראו לדוגמה שגיא, אלו ואלו; סילמן, קול גדול.

השפעת הלוגיקה על פירושי המידות שהתורה נדרשת בהן מתחילה במאה הארבע עשרה והיא נמשכת עד המאה העשרים. אולם הדרכים העקרוניות לשילוב הלוגיקה בפרשנות המידות התבססו במאות הארבע עשרה, החמש עשרה והשש עשרה, ומשום כך אתרכו בתקופות אלה.

אופיו הראשוני של הספר הוא פילולוגי-היסטורי. מנותחים בו הטקסטים הרלוונטיים, המקורות הלוגיים והתלמודיים שהזינו אותם, ההשפעות שהיו להם והמשמעויות הפילוסופיות והמושגיות שיש בהם ביחס להבנת דרכי המחשבה התלמודית. לצד תיאורם וניתוחם של הטקסטים נידונות גם תובנות בעלות חשיבות עקרונית להבנת היחס בין הפילוסופיה וההלכה בימי הביניים. למשל, ההבחנה הנדרשת בין תחומים פילוסופיים המאיימים יותר על עולם המסורת הדתית ובין תחומים פילוסופיים המאיימים עליו פחות. טבעי וצפוי שהתחומים המאיימים פחות ייקלטו בבתי המדרשות ההלכתיים בתפוצה רחבה יותר ובצורה מעמיקה יותר מן התחומים המאיימים יותר. מבחינה זו, הלוגיקה, שנתפסה ככלי למדעים וכמתודה של מחקר ולא כמדע המספק אמתות על אודות המציאות, היא בין המועמדים המובילים לחדור אל בתי המדרשות ההלכתיים. הטקסטים הנידונים בספר זה יכולים לשמש דוגמה נאה לחדירה זו.

בדומה לכך נידונה בעיית גבולותיה של הפילוסופיה היהודית. אם הפילוסופיה היהודית מתאפיינת במפגש בין העולם היהודי הפנימי ובין העולם התרבותי החיצוני, כפי שסבורים כמה חוקרים, הרי שהטקסטים הנידונים בספר זה יכולים להיחשב כשייכים לתחומה של הפילוסופיה היהודית, אף שמדובר בפילוסופיה יהודית מטיפוס שונה מן הטיפוס הנמצא בחיבורים הקלסיים כגון 'מורה הנבוכים' או 'מלחמות השם'. הפירושים הלוגיים לעקרונות הדרשה ההלכתית מחייבים אפוא לבחון מחדש את גבולותיה של הפילוסופיה היהודית ואת מאפייניה.

בפרק הראשון, פרק המבוא לספר, אעמוד על המאפיינים העיקריים של פירושי המידות שהתורה נדרשת בהן ועל משמעות יישומה של הלוגיקה האריסטוטלית בפירושים אלה, תוך התייחסות לספרות המחקר המודרנית העוסקת בעקרונות הדרשה ההלכתית.

בפרקים השני והשלישי אדון בעמדות רב סעדיה גאון (רס"ג) והרמב"ם כלפי ההיקשים ההלכתיים וכלפי המידות שהתורה נדרשת בהן. מטרת הדיון היא להציג שני מודלים שלפיהם המידות שהתורה נדרשת בהן אינן צריכות להתבאר על פי עקרונות הלוגיקה. מודלים אלה יכולים, באופן תאורטי, להסביר את עמדותיהם של רוב פרשני המידות, ובעיקר את עמדות הפרשנים שלפני המאה הארבע עשרה, שנמנעו משימוש בלוגיקה בפירושיהם.

בפרק הרביעי אנתח את פירושו של ר' דוד אבן ביליה למידות שהתורה נדרשת בהן. אבן ביליה הוא הראשון שיישם את הלוגיקה האריסטוטלית בפירוש עקרונות המתודולוגיה התלמודית בדרך מקיפה, שיטתית ורצופה.

בפרקים החמישי, השישי והשביעי אדון בחיבורים מן המאות הארבע עשרה והחמש עשרה שהשתמשו בלוגיקה האריסטוטלית בפירוש עקרונות הדרשה ההלכתית. בחלק מחיבורים אלה השימוש בלוגיקה נעשה במסגרת פירוש שיטתי ורצוף על המידות שהתורה נדרשת בהן. חלק זה כולל את 'ספר כריתות' לר' שמשון מקינון, את הספר 'שערי צדק' שיוחס בטעות לר' לוי בן גרשום (רלב"ג), ואת פירושו של ר' אברהם אליהו כהן למידות שהתורה נדרשת בהן. בחלק אחר מן החיבורים הללו השימוש בלוגיקה נעשה במסגרת פירוש לתורה או במסגרת פירוש לספרות פילוסופית. חלק זה כולל את הספר 'משנה כסף' לר' יוסף אבן כספי ואת פירושו של ר' משה נרבוני לספרו של אלגזאלי 'כוונות הפילוסופים'.

בפרק השמיני אדון בפירושי המידות שהתורה נדרשת בהן שהגיעו מבית מדרשו של ר' יצחק קנפנטון. חכם זה, מגדולי חכמי קסטיליה במאה החמש עשרה, יישם את הלוגיקה האריסטוטלית באופן נרחב ומעמיק בלימוד התלמודי בכללו. תלמידיו הישירים ותלמידי־תלמידיו, כולם אנשי הלכה וחלקם אף מקובלים, המשיכו ביישום ובפיתוח מתודולוגיה תלמודית על בסיס אריסטוטלי. הפירושים למידות שהתורה נדרשת בהן הם חלק ממפעל ספרדי זה.

בפרק התשיעי אדון בחיבורים נוספים המשתמשים בלוגיקה במסגרת פירושי המידות ובמסגרת הבהרת המתודולוגיה התלמודית. חיבורים אלה הם מן המאות השבע עשרה והשמונה עשרה, והדיון בהם ילמד על רוחבה והיקפה של השפעת הלוגיקה על הבנת עקרונות הדרשה ההלכתית ועל עיצוב המתודולוגיה התלמודית בכללה.

הפרק העשירי הוא סיכום למכלול הטקסטים הנידון בספר והזדמנות להתבוננות כוללת על משמעותו. אעמוד בו על תובנות בעלות חשיבות עקרונית להבנת יחסן של הפילוסופיה וההלכה בימי הביניים.